

UOT 94(479.242)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.2.56>

NURLANA ƏLİYEVƏ

NAXÇIVANDA ƏKİNÇİLİYİN TARİXİ COĞRAFIYASI (XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Naxçıvan diyarı qədim zamanlardan kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi regionlardan biri olmuşdur. Hələ e. ə. VI-I minilliklərdə Naxçıvan Azərbaycanın əkinçilik mədəniyyəti ocaqlarından biri idi. Əkinçilik təsərrüfatının inkişafı üçün Naxçıvan diyarında hər cür əlverişli təbii şərait mövcuddur. Münbit torpaq sahələrinə malik olan Naxçıvan dənli bitki növlərinin – yabanı buğda və arpanın ən qədim vətəni hesab edilir. İstər xanlıqlar dövründə, istərsə də XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarının əhalisinin əsas məşğuliyyətlərindən biri əkinçilik idi. Tarixin müxtəlif dövrlərində əkinçiliyin inkişafı eyni səviyyədə olmamışdır. XIX əsrin ikinci rübünədək inkişaf yüksək səviyyədə olsa da, daha sonrakı dövrlərdə əsasən də Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra qədim türk, oğuz yurdu olan Naxçıvanın tarixi coğrafiyasında bir neçə dəfə dəyişiklik edilmiş, bu onun kənd təsərrüfatının tarixi coğrafiyasına da təsir göstərmişdir. Buna görə də, kənd təsərrüfatı məhsulları bəzi dövrlərdə azalmış, bəzi dövrlərdə isə artmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan diyarı, XIX-XX əsrlər, əkinçilik, təbii şərait, tarixi-coğrafiya, məşğuliyyət.*

Giriş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi e. ə. VI-I minilliklərdə Azərbaycanın əkinçilik mədəniyyəti ocaqlarından biri olmuşdur. Əkinçilik təsərrüfatının inkişafı üçün Naxçıvan diyarında hər cür əlverişli təbii şərait mövcuddur. Münbit torpaq sahələrinə malik olan Naxçıvan dənli bitki növlərinin – yabanı buğda və arpanın ən qədim vətəni hesab edilir. İri tayfa ittifaqlarının yarandığı tunc dövründə Naxçıvanda əkinçilik təsərrüfatı daha intensiv şəkildə inkişaf etmişdir. Tarixi Naxçıvan diyarında əkinçiliyi inkişaf etdirmək üçün əkin sahələri su mənbələrinə yaxın yerlərdə, çay kənarlarında salınmışdır. Qədim zamanlardan belə Naxçıvanda suvarma əkinçiliyi geniş yayılmışdır. Belə ki, bölgənin təbii-coğrafi və torpaq iqlim şəraiti daha qədimlərdən belə burada suvarma əkinçiliyinin zəruriliyini qarşıya qoymuşdur.

Əkinçiliyin yayılma arealı və inkişafı. T.Bünyadov mənbələrə əsaslanaraq Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda suvarma əkinçiliyinin qədim dövrdə formalaşdığını yazır. Eyni zamanda e.ə. I minillikdə kəhriz sisteminin inkişaf etdiyini, onun suvarmada böyük rol oynadığını göstərir [2, s. 24-25]. Ancaq bunlara baxmayaraq əkinçiliyin əsas sahələrindən olan taxılçılıq süni suvarmaya əsaslanmaqla bərabər, onun dəmyə forması da inkişaf etmişdir. Naxçıvan ərazisində suvarma əkinçiliyi əsasən dağətəyi və düzənlik sahələrdə yayılmışdır. Dəmyə əkinçilik isə vilayətin ancaq dağlıq ərazisində mövcud olmuşdur. Aran zonada isə yağışın və şəhin az düşməsi suvarma əkinçiliyinə üstünlük verilməsinə səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, suvarma əkinçiliyi daha məhsuldar olmaqla ona üstünlük verilmişdir.

İstər xanlıqlar dövründə, istərsə də XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarının əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Tarixi ədəbiyyatların və dövrün mənbələrinin məlumatına görə, Naxçıvan xanlığında əsas kənd təsərrüfatı sahəsi taxılçılıq idi. Taxılçılıqda əsasən buğda, arpa və darı əkilirdi. Taxılçılıqla demək olar ki, əhalinin əksəriyyəti məşğul olurdu. Hətta maldarlar da öz şəxsi istifadələri üçün taxıl əkirdilər [4, s. 34]. Naxçıvan xanlığının İran tabeliyində olduğu illərdə burada ildə 10 min xalvar buğda toplamışdılar. Ordubad bölgəsində torpağın böyük bir hissəsində də buğda əkilirdi [1, s. 43]. Bütün bunlara baxmayaraq, Rus-İran işğallarının davam etdiyi dövrdə Naxçıvan xanlığı bir neçə dəfə İran və Rusiya qoşunlarının qətl və qarətlərinə məruz qaldığından əkin sahələri qoşunların tapdığı altında qalmış, əhalinin taxıl ehtiyatı, mal-qarası zorla əlindən alınmış, minlərlə ailə ev-əşiyindən məhrum olmuşdu. Bununla yanaşı, sadə xalq kütləsi hərbi əməliyyatlar səngiyən kimi öz yurdlarına qayıtmış, yüzilliklər boyu məşğul olduğu əkinçilik tə-

sərrüfatını dirçəltməyə başlamışlar. 1826-1828-ci illər İkinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı yenedən Naxçıvan ərazisinə, onun təsərrüfatına böyük ziyan vurulmuşdu.

Sonrakı dövrdə Naxçıvan diyarının Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılması ilə bölgədə yaranmış siyasi sabitlik təsərrüfat həyatının inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Əyalətin ayrı-ayrı mahalları üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının əkilməsi sahəsində fərqli cəhətlər mövcud olmuşdur. Ancaq, taxıl bütün əyalət üzrə əkilmişdir. Taxılçılıqda payızlıq və yazlıq əkini mövcud idi. Daha çox payızlıq əkinə üstünlük verilirdi. Bu, ildən də asılı idi. İl quraqlıq olduqda torpaqlar şumlanıb yaza hazır saxlanılırdı və erkən yazda yazlıq buğda və arpa əkilirdi. Əgər yazlıq əkin yubadılsa o taxıl verməz, ot olar. XX əsrin əvvəllərində elə bir kənd olmamışdır ki, (istər dağ, dağətəyi, istərsə də aran kəndlərdə) suvarma yolu ilə taxıl, bostan, tərəvəz və digər təsərrüfat sahələri əkilib becərilməsin.

XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən əkinçilik təsərrüfatında nəzərə çarpan dəyişikliklər baş verdi. Bu özünü aparıcı əkinçilik sahəsi olan taxılçılıqda da göstərdi [5, s. 81]. İşğaldan sonra çar hökuməti Şimali Azərbaycanda taxıl istehsalının artırılması üçün XIX əsrin ortalarında bir sıra mühüm addımlar atmışdı. Məsələn, taxılçılıqda məhsuldarlığın artırılması üçün yerli taxıl növlərinə nisbətən daha çox məhsul əldə etməyə imkan verən xarici buğda, arpa və çəltik növlərinin becərilməsinə təşəbbüs göstərilmişdi. Qafqaz canişinliyi Dövlət əmlakı nazirliyinin yardımıyla Novorossiysk diyarından və xaricdən yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən taxıl növləri gətirilmişdi [16, s. 160-171].

XIX əsrin ortalarında Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda taxılçılıq məhsulları istehsalında nisbi irəliləyiş baş verir. Naxçıvan bölgəsində taxılçılıq və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının tarixi coğrafiyasını araşdırmaq üçün ilk növbədə onun inzibati bölgüsündə baş verən dəyişikliyi nəzərə almaq lazımdır. Çünki, tədqiqata cəlb etdiyimiz dövrdə, yəni, 1828-1924-cü illərdə Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü Z.Şahverdiyev XIX əsrin ikinci yarısına uyğun olaraq yazır ki, Naxçıvan bölgəsinin torpaqları yeni inzibati bölgüyə görə, Naxçıvan qəzası və Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur sahəsini əhatə edirdi. Lakin qaynaqlarda bütün hesablamalar qəzalar üzrə aparıldığından Şərur üzrə göstəriciləri müəyyənləşdirmək üçün ümumi göstəricinin yarısı Naxçıvana aid edilib Naxçıvan qəzası ilə cəmlənəcəkdir [12, s. 61]. Tarixçi alim Şahverdiyev Z. göstərir ki, Şərur-Dərələyəz qəzasının Dərələyəz bölgəsi dağlıq yerlər olduğundan, burada əsasən, maldarlıq inkişaf etmişdi. Taxılçılıq əsasən Şərurda yerləşirdi. Ona görə də, bütövlükdə Naxçıvanda taxıl istehsalı vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün Naxçıvan qəzası və Şərur-Dərələyəzə aid göstəriciləri üst-üstə gəlmək lazımdır. Belə bir hesablama nəticəsində 1870-1875-ci illərdə orta hesabla Naxçıvan bölgəsində 3.072.000 pud, 1880-1885-ci illərdə 2.216.335 pud, 1886-1890-cı illərdə 3.109.397 pud, 1891-1895-ci illərdə 3.430.030 pud, 1896-1900-cü illərdə 3.526.670 pud taxıl məhsulları (buğda, arpa və düyü) istehsal edildiyini müəyyən etmək olar. Bu rəqəmlərdən aydın olur ki, 1870-1900-cü illər arasında ən yüksək istehsala 1896-1900-cü illərdə nail olunmuşdur. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi taxılçılıq məhsulları içərisində buğda, arpa və çəltik əsas yer tuturdu. Bununla birgə pərinç, darı, vələmir, noxud, kartof da əkilirdi. Buğda becərilməsi ilə bütün bölgədə məşğul olurdular. Arpa istehsalı isə, əsasən, Naxçıvan qəzasında idi. Düyü becərilməsi ilə Şərurda məşğul olurdular [12, s. 62].

Dərələyəz mahalında buğda, arpa, noxud və meyvə yetişdirilirdi. Bu mahalın əkinə yararlı torpaqları əsas etibarilə gilli və qara torpaqlar olmuşdur. Diyarın demək olar ki, bütün mahallarında taxıl əkirdilər.

Ancaq, bütün bunlara baxmayaraq Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının kənd təsərrüfatı rayonları olmasına baxmayaraq öz taxılları ilə təmin olunmurdular. Əkinçilikdə aqrotexniki tədbirlərin tətbiq edilməməsinin nəticəsi olaraq taxılın məhsuldarlığı xeyli aşağı idi.

Naxçıvan diyarında çox əkilən dənli bitkilərdən biri də çəltik idi. Bu bitki Naxçıvan şəhərinin ətrafında və eyni adlı mahalın 13 kəndində, Əlincə mahalının 6 kəndində və Dərələyəz mahalının qərb hissəsində əkilib-becərilirdi. Çəltiyi suyun bol olduğu və düzənlik yerlərdə may ayında əkir və oktyabr-noyabr aylarında məhsulu toplayırdılar. Şərur torpağı çəltik bitkisi üçün daha məhsuldar

idi. Şərurda Xanlıqlar, Daşarxlar və Şəngirey malikanəsindən başqa bütün kəndlərdə çəltik əkilirdi [16, s. 88].

Naxçıvan bölgəsi əhalisinin zəngin ənənələrə söykənən əkinçilik mədəniyyətində texniki bitkilərin əkini də özünəməxsus yeri olmuşdur. Belə bitkilərdən biri də pambıqçılıq idi. Orta əsrlərdə Azərbaycanda pambıqçılığın geniş yayıldığı bölgələr içərisində Naxçıvanın özünəməxsus yeri olmuşdur. Qriqoryev XVII əsrin ortalarında Azərbaycanda, xüsusən Naxçıvanda pambıqçılıq haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Təkcə Naxçıvanda pambığın yeddi növü becərilirdi. Tədqiq olunan dövrdə də pambıqçılıq Naxçıvan diyarının əhalisi üçün çox faydalı məşğuliyyət idi və demək olar ki, bütün mahallarda əkilirdi. Əldə olan məlumata görə, Naxçıvan şəhərinin ətrafında və eyni adlı mahalın 20 kəndində Sust, Bulqan, Yarımca, Şıxmahmud, Xəlilli, Kültəpə, Uzunoba, Həsənağa di-zəsi, Didivar, Nəzərabad, Nehrəm, Tumbul və s. Xok mahalının bütün kəndlərində, Əlincə mahalının Ərəzin, Əbrəqunus, Culfa və Şurut kəndində və Ordubad bölgəsinin torpaqlarının 250 xalvarında pambıq əkilirdi [16, s. 70]. Belə ki, 1828-ci ildə Naxçıvan dairəsində 300 xalvar və ya 6 min pud pambıq istehsal olunmuşdur ki, bu da orta hesabla 30000 rubl gümüş pul edir. Yəni, bazarda qoyunun satışı qiymətinin 2 rubldan 3 rubla qədər olduğunu [16, s. 89] nəzərə alsaq orta hesabla 10-15 min qoyunun qiyməti qədər gəlir olmuşdur. XIX yüzilliyin 80-ci illərində Naxçıvanda pambıqçılığın inkişafını göstərən faktlardan biri də Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz mahallarından 2 min manatlıq pambıq xammalının ixrac edilməsidir. Ş.Həsənov mənbələrə əsaslanaraq yazır ki, 1884-cü ildə Şərur-Dərələyəzdə hər desyatin əkin sahəsindən 15 pud yerli, 20 pud isə amerikan növü təmizlənmiş pambıq əldə edilmişdir. İstehsal yerində təmizlənmiş yerli növ 6 man 15 qəpiyə, amerikan növü isə 7 manata satılırdı. Satış üçün nəzərdə tutulmuş pambıq kipləri (bağları) Yengicə kəndində xüsusi anbara gətirilir, buradan da İrəvan və Tiflisdən alıcılar gəlib alıb aparırdılar [6, s. 70]. XIX əsrin 80-90-cı illərində Naxçıvan bölgəsində pambıq əkin sahələri artmaqda davam etmişdi. Ümumi məhsulda Şərurun payı daha yüksək idi: 1896-1900-cü illərdə 72,5% olmuşdu [9, s. 63].

Naxçıvan bölgəsində pambıq istehsalının vəziyyəti (pud ilə).

İllər	Naxçıvan qəzası	Şərur-Dərələyəz qəzası	Cəmi
1880	5427	13277	18704
1885	11000	62980	73980
1890	51600	156240	207840
1895	30000	70390	100390
1898	25000	11000	135000

Mənbə: Kazımbəyli İ. Naxçıvan əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər).

1913-cü ildə Azərbaycanın pambıqtəmizləmə müəssisələrində 1000 nəfərdən artıq fəhlə işləyirdi. Onlardan 130 nəfərə qədəri Naxçıvan qəzasının payına düşürdü [1, s. 23].

Bəhs olunan dövrün əkinçilik təsərrüfatında – önəmli yerlərdən birini bağçılıq, xüsusən üzümçülük tutmuşdur. Bağçılığı inkişaf səviyyəsinə görə üç coğrafi rayona – Ordubad, Naxçıvan və Şərura bölmək olar. Ordubad bağçılığın əsasını təşkil edən meyvəçiliyə görə, nəinki, Azərbaycanda, eləcə də bütün Cənubi Qafqazda məşhur idi. XIX əsrin 30-cu illərinə aid məlumatda Ordubad bölgəsində 200 xalvar əkin sahəsində meyvə bağları salındığı bildirilirdi, onun da 30 xalvarı Ordubad şəhəri və ətrafında yerləşmişdi. XIX əsrin 70-ci illərində aparılmış tədqiqatın nəticələrinə görə burada bağlar Gilançay, Üstüpcay, Dırnisçay, Əylisçay və Ordubadçay ərazilərində yerləşən kəndlərdə (Kələki, Biləv, Gənzə, Danagird və b.) və Ordubad şəhərində idi [12, s. 41].

V.Qriqoryev yazır ki, Ordubad ərazisinin meyvələri öz dadına, keyfiyyətinə görə bütövlükdə Cənubi Qafqazda məşhurdur. Buranın quru meyvəsi İranın Qaradağ əyalətindən tutmuş Tiflis bazara qədər digər ərazilərdə də bazara çıxarılır. Müəyyən olunmuş qiymətə əsasən yaxşı quru əriyin

bir batmanı (batman ayrı-ayrı şəhərlərdə fərqli olmuşdur. V.Qriqoryevin məlumatında təqribən 13 kq) 1 gümüş rub, albuxara 1,6 rub, şaftalı 50 qəpik. Bu minvalla 2 batman albuxara bazarda bir qoyun qiymətində olmuşdur. Ordubad dairəsində bütövlükdə 300 ha artıq bağ sahəsi olmuşdur ki, bunun da çoxunu meyvə bağları təşkil etmişdir [16, s. 107]. Ordubad meyvələrinin əsas satış bazarlarından birini də İrəvan şəhəri təşkil edirdi. XIX əsrin sonlarına aid olan məlumata görə, hər il Ordubaddan İrəvan şəhərinə 15 min pud ancaq qurudulmuş ərik göndərilirdi [7, s. 158].

Bağçılıqda əsas yerlərdən birini də üzümçülük tuturdu. Təkcə Naxçıvan şəhərində 45 ha qədər üzüm bağı olmuşdur. Üzüm bağının hər xalvarından orta hesabla 20 tünən və ya 80 rubl gümüş pul əldə edilmişdir (orta hesabla 30-40 qoyun dəyərində). Naxçıvan diyarının tarixinə dair yazılı mənbələrdən biri olan “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası” (1882) adlı məqalədə bölgənin təsərrüfat sahələrinə aid sanballı faktlar vardır. Qəzada əkinəyararlı torpaqların 53.000 desyatin olduğunu göstərən rus müəllifi Konstantin Nikitin yazır: “Naxçıvan qəzasında üzüm bağları daha geniş sahələri əhatə edir. Qafqazda çox az yer olar ki, Naxçıvanda olduğu qədər çoxlu və bol üzüm olsun. Burada özünün rənginə, böyüklüyünə, forma və keyfiyyətinə görə 60 növdə üzüm vardır” [14, s. 134]. Şirinliyinə və tamlığına görə Naxçıvan üzümü xüsusilə seçilirdi. Üzümçülük və bağçılığın yüksək dərəcədə inkişaf etməsi müxtəlif növ bağçılıq məhsulları ilə ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Təkcə o faktı göstərmək kifayətdir ki, 1857-ci ildə Ordubad şəhərində ümumi dəyəri gümüş pulla 36 min rubl olan meyvə istehsal edilmişdi. İstehsal edilmiş bu meyvənin əsas satış bazarını Naxçıvan, İrəvan, Tiflis, Aleksandropol və digər şəhərlər təşkil edirdi. Hər il Ordubaddan Naxçıvan şəhərinə ümumi dəyəri 12 min rubl təşkil edən 20 min pud üzüm göndərilirdi [14, s. 135].

Ordubad üzümü öz tamına və formasına görə bölgədən kənar da seçilir və tanınırdı. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Ordubadda becərilən üzüm iki hissəyə: yerli və idxal qruplarına bölünürdü. Qriqoryev qeyd edir ki, Ordubad şirin və dadlı üzüm məkanı kimi Qafqazda tanınırdı [15, s. 18]. Ancaq bir məsələni də qeyd edək ki, onun tədqiqatları o dövürkü inzibati-ərazi bölgüsünə uyğun araşdırılmışdır. Ona görə də Şərur və Sədərək bölgələrinin müəyyən əraziləri haqqında məlumatlar verilməmişdir.

Qafqazşünas R.N.İvanov yazırdı ki, 1840-cı ildə Naxçıvan şəhərində 50 desyatin, 1850-ci ildə 84 desyatin, 1866-cı ildə isə artıq 400 desyatin ərazidə üzüm bağı salınmışdır [13, s. 222]. Verilən məlumatlardan belə aydın olur ki, XIX əsrin sonlarında Naxçıvan bölgəsində üzümçülüğün həm əkin sahəsi, həm də ona müvafiq olaraq məhsulu xeyli çoxalmışdı.

Ordubadda tut ağaclarının əkininə xüsusi diqqət verilmişdir. Bu bir tərəfdən ipəkçiliklə bağlıdırsa, digər tərəfdən tutun meyvəsindən doşab, bəkməz hazırlanması, onun qurusunun çərəz kimi istifadə edilməsi ilə əlaqəlidir. Tut ağacı quraqlığa davamlı olmaqla o Naxçıvan əyalətinin bütün məntəqələrində becərilirdi. Tək-tək həyətlər olardı ki, onlarda bir neçə tut ağacı olmasın. Xalq arasında ona “çörək ağacı” da deyilməkdədir. İnsanlar tut qurusundan, dağ armudundan daha çox istifadə etmişlər. Hətta aclıq illərində dağ armudu və tut qurusunu əldəşində (kir-kirədə) çəkib un hazırlamışlar və onu buğda, arpa, hətta darı ununa qatıb çörək hazırlamışlar. V.Qriqoryev o dövrə aid məlumatlarında yazır ki, haliyədə Ordubad dairəsində 100 minə qədər tut ağacı var idi. Bu tut ağaclarının 10%, yəni 10 min ədədi Ordubad şəhərində ipəkçilikdə istifadə olunurdu. Kameral təsvirin məlumatına görə, Dəstə mahalından bütövlükdə 21, Biləv kəndində isə 5 batmanadək xam ipək hazırlanırdı. İpəkçilik xüsusilə, Ordubad bölgəsinə xas idi [16, s. 195]. Ordubad sahibkarlarından H.İ.Hacıyevin, H.M.Babayevin, H.Fərəcovun və başqalarının fabriklərini də qeyd etmək lazımdır [11, s. 22]. Lakin bu o demək deyil ki, başqa bölgələrdə ipəkçilik inkişaf etməmişdir. Y.Rəhimov mənbələrə əsaslanaraq Cənubi Qafqazın mühüm ipəkçilik mərkəzləri içərisində İrəvan quberniyasının – Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz mahallarının olduğunu qeyd edir [9, s. 73].

Naxçıvan diyarında, xüsusilə Dərələyəz mahalında əkilən kətandan əsas etibarilə yağ almaq üçün istifadə olunmuş. Arıçılıq və ipəkçiliklə, əsasən, Ordubad bölgəsində məşğul olurdular [1, s. 23].

Maraqlı məqamlardan biri, hazırda Naxçıvanda becərilməyən məhsullarla bağlıdır. Bunlar içərisində darı və çəltik diqqəti daha çox cəlb edir. Bu məsələdən bəhs edərkən belə düşünmək olar ki, Naxçıvanda çəltik əkilməsi çətin olan məsələlərdəndir. Lakin əsərdə verilən məlumatdan aydın olur ki, 1828-ci ildə Naxçıvan dairəsində 500 xalvar və ya 160 ton düyü istehsal olunmuşdur [15, s. 39]. Eyni müqayisəni bostan bitkiləri ilə apardıqda bəlli olur ki, bir xalvar (1,5 ha) əkin sahəsində min arx məhsul əkilmişdir ki, ondan da 80 rubl gümüş pul əldə olunmuşdur. Təbii ki, gəlir hesablanarkən daha çox satışa çıxarılan məhsul nəzərə alınmışdır.

Naxçıvan diyarında əkinçilik təsərrüfatından bəhs edərkən bostançılıq təsərrüfatı haqqında da məlumat vermək istərdik. Naxçıvan diyarında əsasən qarpız və yemiş əkilən sahələrə bostan deyilirdi. XIX yüzilliyin 20-30-cu illərində bostan daha çox Naxçıvan və Əlincə mahallarında – Naxçıvan şəhərində, Yarımca, Şıxmahmud, Xəlilli, Qulubəydizəsi, Sirab, Nəzərabad, Cəhri, Məzrə, Qoşadizə, Tumbul, Sirab, Didivar, Yamxana, Təzəkənd, Nehrəm, Ərəzin, Əbrəqunus, Bənəniyar, Culfa, Saltaq, Noraşen, Xanağa kəndlərində əkilirdi [16, s. 90]. 1829-cu ildə Naxçıvan dairəsində 50 xalvar (75 desyatin) bostan sahəsi olmuşdur. XIX əsrin 60-cı illərində Naxçıvan şəhəri ətrafında 20 bostan qeydə alınmışdır. Naxçıvan diyarında qovunun, qarpızın xüsusi növləri olmuşdur. Kənd adları ilə adlanan qarpız, qovun növləri vardır ki, bunlardan “Vayxır” qarpızını, “Şahtaxtı” qovununu xüsusilə qeyd edə bilərik. Bölgədə qovunu xüsusi üsulla – tutma üsulu ilə becərilirdilər. Belə qovunlar “tutma qovun” adlanırdı. Ş.Həsənov mənbələrə əsaslanaraq yazır ki, XIX yüzillikdə yaxşı tutma qovun Yuxarı Əylis, Aşağı Əylis, Əliabad kəndlərində yetişdirilirdi. Əliabad kənd əhalisi ildə becərdiyi 2000 pud tutma qovundan 400 gümüş manat (1 pud – 25 qəpikdən) qazanırdı [6, s. 104].

Birinci Dünya müharibəsi, həmçinin daşnak ermənilərinin arası kəsilməyən təcavüz və işğalları, qeyri-sabit hakimiyyət Naxçıvanın demək olar ki, bütün bölgələrində iqtisadiyyata böyük zərbə vurmuşdu. 1914-1920-ci illərdə pambıqçılıq, taxılçılıq, baramaçılıq təsərrüfat sahələri xeyli azalmış, üzüm, meyvə və tut bağlarının çox hissəsi sıradan çıxmışdır. Belə ki, göstərilən dövrdə barama istehsalı 20 min puddan 1,5 puda enmiş, pambıq istehsalı üç dəfə azalmışdı [10, s. 34].

İstər tədqiq edilən dövrdə, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə əkin sahələrini suvarmaq üçün süni suvarmadan geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Burada Naxçıvançay, Küküçay, Qahabçay, Cəhriçay, Qarababaçay, Gilançay və s. çayları qeyd edə bilərik. Bundan əlavə həmin çaylardan çəkilən arx və kanallar vasitəsi ilə də əkin sahələrini suvarırdılar. Suvarma zamanı bulaq və kəhriz sularını xüsusilə də qeyd edə bilərik. Kəhriz suları ilə həyətəyən sahələrin suvarılması Ordubad şəhəri üzrə xüsusilə geniş yayılmışdır. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində 407 kəhriz qeydə alınmışdır ki, bunlardan 100-dən çoxu Babək və Şahbuz rayonlarının payına düşürdü.

XIX əsrin sonunda Naxçıvan diyarında əkilib-becərilən kənd təsərrüfatı məhsullarının bir qismi satış üçün nəzərdə tutulurdu. Həmin məhsullar daxili bazarda müxtəlif qiymətlərə satılırdı. Ən ucuz dənli bitki darı, ən bahalı kənd təsərrüfatı məhsulu isə pambıq idi. Əldə olan məlumata görə, 1884-cü ildə Şərur-Dərələyəzdə 1 pud çəltik 60 qəpiyə satılmış. Əhalinin tələbatını ödəmək üçün yerli bazarlara çıxarılan kənd təsərrüfatı məhsulları qonşu ölkə və ərəzilərə də ixrac edilirdi. İxracatda və xarici ticarətdə Ordubad bölgəsi xüsusi rol oynamışdır [9, s. 65].

Bütün bunlara baxmayaraq bəzi tədqiqatçılara görə tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı ləng inkişaf edirdi. Bunun başlıca səbəbi yerli əkinçiliyin texniki və aqrotexniki cəhətdən geri qalması, kəndlilərin bəzi təsərrüfat sənəstəsizliyi idi. Çar hökuməti Azərbaycanda yalnız Rusiya sənayesinin ehtiyac hiss etdiyi təsərrüfat sahələrinin inkişafına az-çox fikir verirdi [3, s. 33].

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, XIX əsrin ikinci rübündən, daha doğrusu Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra qədim türk, oğuz yurdu olan Naxçıvanın tarixi coğrafiyasında bir neçə dəfə dəyişiklik edilmiş, bu onun kənd təsərrüfatının tarixi coğrafiyasına da təsir göstərmişdir. Buna görə də, kənd təsərrüfatı məhsulları bəzi dövrlərdə azalmış, bəzi dövrlərdə isə artmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin birinci qərini). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
2. Bünyadov T. Azərbaycan əkinçiliyinin inkişaf tarixinə dair. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1964, 152 s.
3. Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Zaman, 1997, 256 s.
4. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Azərənəşr, 1996, 106 s.
5. Hacıyeva S. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda əkinçilik // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2017, № 3, s. 79-84.
6. Həsənov Ş. Naxçıvan tarixi-etnoqrafik fenomenidir. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2009, 224 s.
7. Muradov V. XVIII-XX əsrin əvvəllərində Ordubad şəhərinin iqtisadi həyatına dair // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, 2016, № 5 (79), s. 13-17.
8. Naxçıvan tarixi: 3 cildə. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.
9. Rəhimov Y. XIX əsrin sonlarında Naxçıvan bölgəsinin kənd təsərrüfatı // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, 2018, № 6 (95), s. 61-65.
10. Sadiqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı: İrşad mərkəzi, 1995, 144 s.
11. Seyidzadə D. Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: Ulduz, 1998, 187 s.
12. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
13. Иванов Р.Н. Нашествие // Москва: Герои Отечества, 2009, 448 с., 39 илл., прил.
14. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд / СМОМПК (сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Т. II, Тифлис: Издание Управления Кавказского Учебного Округа, 1882, с. 109-142.
15. Пашаев А. Город Ордурад в XIX-начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). Баку: ЭЛМ, 1998, 200 с.
16. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, 263 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aliyevanurlana71@gmail.com

Nurlana Aliyeva

**HISTORICAL GEOGRAPHY OF AGRICULTURE IN NAKHCHIVAN
(XIX-BEGINNING OF XX CENTURY)**

Nakhchivan is one of the regions where agriculture has developed since ancient times. Even in the VI-VII centuries BC, Nakhchivan was one of the regions of agricultural development in Azerbaijan. Nakhchivan has all the necessary favorable natural conditions for the development of agriculture. Nakhchivan, having fertile lands, is considered the oldest native land of cereal species – wild wheat and barley. Agriculture was one of the main occupations of the population of Nakhchivan during the Khanate and in the early 19th and 20th centuries. The development of agriculture was not the same in different periods of history.

Although up to the second quarter of the XIX century the development of agriculture was at a high level, but in subsequent years, the historical geography of Nakhchivan, the ancient Turkic-Oguz country, underwent significant changes after the Turkmenchay Treaty (1828). Therefore, agricultural production in some periods decreased and sometimes increased.

Keywords: *Nakhchivan territory, XIX-XX centuries, agriculture, natural conditions, historical geography, occupation.*

Нурлана Алиева

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В НАХЧЫВАНЕ
(XIX-НАЧАЛО XX ВЕКА)**

Нахчыванский край с древних времен был одним из регионов, где развивалось сельское хозяйство. Еще в VI-I тысячелетии до н.э. Нахчыван был одним из центров сельскохозяйственной культуры Азербайджана. В Нахчыванском крае имеются всевозможные благоприятные природные условия для развития сельского хозяйства. Нахчы-ван, обладающий плодородными землями, считается древнейшей родиной видов зерновых – дикой пшеницы и ячменя. Одним из основных занятий населения Нахчывана и в период ханств, и в начале XIX и XX веков было земледелие. В разные периоды истории развитие сельского хозяйства не находилось на одном уровне. Хотя до второй четверти XIX века развитие находилось на высоком уровне, в более поздние периоды, главным образом после Туркменчайского договора (1828), историческая география Нахчывана, древней родины тюрков и огузов, претерпела ряд изменений, что отразилось и на исторической географии ее сельского хозяйства. Поэтому, сельскохозяйственное производство в некоторые периоды уменьшалось, а иногда и увеличивалось.

Ключевые слова: *Нахчыванский край, XIX-XX века, земледелие, природные условия, историческая география, занятость.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.07.2025

Son variantm 11.09.2025